

ПУРИЗМ У ТЕРМІНОЛОГІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТЛІ _____

Стаття оглядає пуристичні тенденції при термінотворенні в історії німецької, угорської, французької, новогрецької, ісландської, чеської, польської та турецької мов. На цьому тлі аналізується специфіка пуризму в українській та інших східнослов'янських мовах.

Ключові слова: термінологія, термінотворення, пуризм, запозичення, питомі новотвори.

Українське мовознавство ніколи не приділяло особливої уваги пуризмові та його ролі в розвитку лексики. Спеціальних досліджень на цю тему — обмаль. Єдина монографія¹ була видана за кордоном і до наукового обігу в Україні так і не потрапила. Натомість ми тривалий час задовольнялися однобічно-негативними оцінками. Антиісторичний, буржуазно-націоналістичний, суб'єктивно-смаковий — такими були офіційні епітети пуризму. «Дитяча хвороба», «аматорські витівки», «хуторянство», «шароварщина» — ще не найдошкульніші означення. Мало-помалу поняття пуризму перетворилося в жупел, що закріплено стереотипом утніздився у свідомості як лінгвістичної спільноти, так і широкого загалу.

Утім, аналіз цих оцінок показує, що їм часто бракує логічних підстав. Чого вартий, скажімо, аргумент «штучно створений термін» — а який термін не є штучно створеним? Або таке: «цей питомий новотвір не приживеться, бо він незвичний (немилозвучний)». Але запозичення теж спочатку можуть здаватися такими ж, проте з часом вони закріплюються. Закиди в неспроможності, безперспективності й антинауковості пуризму також здебільшого липалися голослівними. Таким чином, антипуризм сам насправді виявляється суб'єктивно-смаковим.

Упереджене ставлення до пуризму спричинив несистемний, ізольований підхід, який мало зважав на загальні закономірності розвитку літературних мов. Ми й досі мало знаємо про історію мовного самоствердження різних народів світу. Український пуризм — явище не унікальне, тому для правильної його оцінки слід урахувати ширший контекст. Пропонована стаття має на меті оглядово простежити пуристичні тенденції при формуванні наукової термінології в низці мов європейського культурного ареалу. Далі ми порівняємо відповідний досвід української мови і спробуємо з'ясувати, що в ньому було загального і що специфічного.

Історія різних літературних мов засвідчує, що пуризм є неминучим етапом їх становлення та зміцнення. При цьому він дуже часто перетворювався на громадський рух, дістаючи широкий суспільний розголос.

¹ *Wexler P. N. Purism and Language : A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840–1967).*— Bloomington, 1974.— 446 p.

Німеччина. У добу абсолютизму (XVII–XVIII ст.) країна перебувала під сильним культурним впливом Франції. Як реакція на її мовну гегемонію зароджується місцевий пуризм, що намагається усунути з німецької мови чужі нашарування. Саме тоді поряд із романізмами *Kompanie, Qualität, konstatieren, Moment, Armee, Autor* виникають *Gesellschaft, Eigenschaft, feststellen, Augenblick, Heer, Verfasser* тощо. На початку XIX ст. розгорнута програму очищення й збагачення німецького лексикуону висуває мовознавець і видавець Й. Г. Кампе. Усі чужі слова, що не закріпилися міцно в народній мові, він пропонував онімечувати, для чого уклав «Словник для пояснення й онімечення накинутих нашій мові чужих слів» (1801; 11 тис. одиниць)². Чимало слів, утворених Й. Г. Кампе на противагу запозиченням, широко вживані в сучасній мові:

Flugschrift «брошура, листівка», *Beweggrund* «привід, спонука», *Öffentlichkeit* «громадськість, публічність», *Zartgefühl* «чуйність», *verwirklichen* «утілювати», *Haft* «арешт», *Umschlag* «обгортка», *Stufe* «ступінь, рівень», *Einklang* «співзвуччя, узгодженість», *Missklang* «немилозвучність, розлад», *Einzahl* «однина», *Mehrzahl* «множина», *Nachsilbe* «суфікс», *Schaltatz* «вставне речення», *Verhältniswort* «прийменник», *Eigenname* «власне ім'я».

Після проголошення Німецької імперії (1871 р.) розгортається політика національного єднання, закономірна складова частина якої — мовне єднання. Пуристичні погляди обстоює «Загальнонімецька мовна спілка», яка висуває гасло «Жодного чужого слова для того, що можна так само добре висловити німецькою». Пуризм незмінно підтримує уряд країни, міністерства адміністративним порядком прищеплюють у своїх галузях питому термінологію. Так, залізничне відомство упровадило близько тисячі назв (серед них *Fahrkarte* замість *Billet*, *Bahnsteig* замість *Perron*, *Abtail* замість *Coupé*, *Schaffner* замість *Konduktor*). Те саме зроблено у військовій, поштової, банківській, юридичній, газетній, мистецькій сферах. Закріпилася традиція називати нові технічні винаходи власними новотворами:

Drahtbericht «телеграма», *Fernsprecher* «телефон», *Fernschreiber* «телетайп», *Fahrrad* «велосипед», *Kraftwagen* «вантажний автомобіль», *Mähdrescher* «комбайн», *Kühlschrank* «холодильник», *Rundfunk* «радіо», *Fernseher* «телевізор», *Speicher* «акумулятор, запам'ятовувальний пристрій (букв. комора, склад)», *Zwischenstück* «адаптер», *Rechner* «комп'ютер», *Taschenrechner* «калькулятор», *Sichtanzeige* «дисплей», *Schnittstelle* «інтерфейс».

Сучасна німецька мова, однак, не надто захищена від напливу американізмів. Тексти на деякі теми (спорт, мода, реклама) мають такий вигляд, що не відразу визначиш, якою мовою їх написано — німецькою чи англійською (цей суржик називають «Denglish» — від *Deutsch* і *English*). Пуризм пропагує засноване 1997 р. товариство «Німецька мова» (понад 12 тис. членів). У його програмі — протидія зайвим запозиченням, критичне (але не вороже) ставлення до американізації, зміцнення європейської самосвідомості німців. Активісти надсилають листи-протести установам, що надуживають чужими термінами, а на поштовій рекламі, де забагато англіцизмів, ставлять штамп «говоріть зі мною німецькою» і повертають її рекламодавцеві. У пресі з'являються «ганебні» списки компаній, що калічать німецьку мову. Так формується громадська думка.

Угорщина. На початку XVIII ст. країна опинилася під владою Габсбургів, і угорська літературна мова, яка доти пережила розквіт, почала занепадати. Вона пересичується запозиченнями, у державному житті її витісняють німецька й латинська мови, серед місцевої знаті шириться французька. Імперська влада дава-

² *Campe J. H. Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung der unserer Sprache aufgedrungenen fremden Ausdrücke.* — Hildesheim, 1970. — 673 s.

ла зрозуміти: широкий ужиток чужих мов — доказ слабкості, неповноцінності угорської мови. Така позиція обурювала як діячів культури, так і простих людей.

Тогочасна угорська мова (на відміну від німецької) об'єктивно була менш придатною для науки. Утім, освічені кола розуміли: хоча жодна мова не досягає досконалості відразу, прагнути її треба, бо тільки так можна піднести націю до рівня найкультурніших у Європі. Щоб знання, які несе книжна мова, могли стати надбанням усіх прошарків суспільства, ставку було зроблено не на запозичення, а на питому основу. Оновлення літературної мови пішло пуристичним шляхом. Угорські просвітники навіть не усвідомлювали до кінця всіх соціальних і культурних наслідків свого вибору³.

Найактивніше рух за оновлення мови тривав із другої половини 1780-х до початку 1820-х років. Його рушійною силою стала газетна мова. Журналісти відчували мало не як щоденний обов'язок карбувати нові слова й звороти для всіх тих речей і явищ, що досі позначалися як запозичення або й зовсім не були представлені в лексиконі. З громадського життя ця течія згодом перекинулася в наукову термінологію, державне управління та правництво. Відтоді в угорській мові закріпилося чимало самобутніх термінів. Серед утворених суфіксальним способом — це:

anyag «матерія, речовина» (← *anya* «мати»), *bölcsélet* «філософія» (← *bölcs* «мудрий»), *előny* «пріоритет» (← *elő* «перед»), *eszme* «ідея» (← *ész* «розум»), *iroda* «контора» (← *iro* «письменник»), *jegyző* «секретар» (← *jegyezni* «записувати, підписуватися»), *mérnök* «інженер» (← *mérni* «вимірювати»), *nyomda* «друккарня» (← *nyom* «слід»), *régész* «археолог» (← *régen* «давню»), *ségedy* «субсидія» (← *segíteni* «допомога»), *szakma* «фах, спеціальність» (← *szak* «галузь (науки)»), *tábornok* «генерал» (← *tábor* «табір»), *tábornagy* «маршал» (← *tábor* і *nagy* «великий»), *tüzér* «артилерист» (← *tűz* «вогонь»), *ütem* «такт, темп, ритм, етап» (← *ütni* «бити, стукати»).

Однією з настанов руху оновлення було уникнення довгих слів, через що активізувалося зворотне словотворення: *céger* «вивіска» → *cég* «фірма», *hig-anyag* «рідка речовина» → *higani* «ртуть», *levegő-ég* «повітря-небо» → *lég* «атмосфера», *napkelet* «схід сонця» → *kelet* «Схід», *zenebona* «шум, галас» → *zene* «музика». Окремі довгі чи складні слова було свідомо скорочено без зміни лексичного значення.

Оновлення мови не лишило громадськість байдужою. Полеміка вийшла за суто лінгвістичні рамки й вилася на сторінки газет. Країна мало не розкололася на два противорічних табори: «І тут і там говорили й сперечалися про нові слова; на товариських сходинах розбір нових слів часто призводив до запеклих суперечок. Сперечальники, як правило, ділилися на дві партії: на партію обновників — неологів і на партію противників оновлення — ортологів»⁴. Обговорювали навіть такі питання, як добрий смак і чуття мови. Один із засновників літературної мови на народній основі поет М. Чоконаї-Вітез висловлювався про консерваторів так: «Той, хто не приймає нових слів, має навчитися жити й без нових ідей»⁵. Духовним батьком неологів був видатний поет Ф. Казінці, який відповідав своїм опонентам влучними епіграмами й епістолами, а згодом створив працю «Ортологи й неологи в нас і в інших народів» (1819), що ознаменувала остаточну перемогу руху оновлення.

Тогочасна словотворчість була процесом стихійним, а тому подекуди перебирала через край. Поряд із новаціями, що відповідали правилам, виникали слова, утворені нетрадиційно. Розвинулося, наприклад, складання штучно скороче-

³ The Hungarian Language / Ed. by L. Benko, S. Imre.— Budapest, 1972.— P. 276.

⁴ Балашица Й. Венгерский язык.— М., 1951.— С. 27.

⁵ Цит. за: The Hungarian Language.— P. 279.

них основ: *kór* «хвороба» і *tan* «вчення, доктрина» → *kórtan* «патологія», *távol* «далеко» і *beszélni* «говорити» → *távbeszélő* «телефон», *vegyes* «мішаний» і *tan* «вчення, доктрина» → *vegytan* «хімія». Деякі терміни утворювались із суфіксів, які раніше взагалі не існували. Історики угорської мови нараховують кількадесят тисяч незвично утворених слів⁶. Незвичне й надмірне словотворення почало загрожувати мові новим занепадом, так що навіть прихильники оновлення були змушені застерігати проти перегинів.

Угорське мовне оновлення — безпрецедентний феномен у лінгвістичній історії Європи. З багатьох слів, що виникли за нетривалий час, близько десяти тисяч закріпилися в літературній мові й дожили до наших днів. До основної лексики потрапило також кілька тисяч «неправильних» слів: їх було прийнято просто як такі, що вже активно побутують, а рівноцінної заміни їм немає.

Пуризм зміцнив позиції угорської мови, збільшив її опірність іншомовним впливам, розвинув словотвірні можливості. У сучасній мові запозичення становлять лише 7 % словника⁷ (навіть попри те, що термінологія дедалі більше інтернаціоналізується⁸). Бурхлива полеміка, що супроводжувала цей рух, засвідчила небайдужість суспільства до шляхів розвитку літературної мови, утвердила думку про необхідність забезпечувати її від спотворень. Боротьба за оновлення стала не тільки потужним проривом в історії угорської мови, а й однією з передумов національного єднання. Марксистські історики були навіть схильні витлумачувати цю боротьбу як підготовчий етап визвольного руху взагалі⁹.

Франція. Навіть такій розвиненій і комунікативно потужній мові, як французька, не вдається уникнути англомовного тиску. Відомий філолог Р. Етьємбль у спеціальному дослідженні¹⁰ показав, що цей тиск набуває загрозливих обсягів. Характерна назва розвідки — «Чи розмовляєте ви франгліїською?» (тобто суржигом французької та англійської мов). Дошкульно висміявши цю «мову», Р. Етьємбль висунув програму боротьби із зайвими англіцизмами. Серед суб'єктивних причин їх поширення лінгвісти називають снобізм, примхи авторів¹¹, бажання створити в тексті відповідну «атмосферу»¹². Лунають заклики послідовно замінити англіцизми питомими термінами, а якщо ті вже закріпилися, — офранцузувати їх у вимові та правописі. Ці заклики підтримував свого часу президент Ш. де Голль: «У національних інтересах, аби наші вчені, послугуючись французькою мовою, зважали на те, що вона має лишатися собою»¹³. Посібники з культури мови¹⁴ вміщують списки англіцизмів із французькими відповідниками, наприклад:

best-seller «касова книжка» — *grand succès*, *manager* «керівник» — *chef*, *living-room* «вітальня» — *salle de séjour*, *match* «змагання» — *compétition*, *supporter* «прихильник» — *partisan*, *melting pot* «тигель, горнило» — *creuset*, *shunt* «паралельне з'єднання» — *dérivation*, *onlay* «оброблення; накладання» — *aposition*, *inlay* «оздоблення, облицювання» — *incrustation* або *greffe incluse*, *nursery* «ясла» — *crèche* або *garderie*, *home care* «догляд (за хворими, старими) вдома» — *soins à domicile*.

⁶ Ibid.— P. 222.

⁷ Ibid.— P. 202.

⁸ Ibid.— P. 220.

⁹ История Венгрии : В 3 т.— М., 1972.— Т. 2.— С. 99.

¹⁰ Étiemble P. Parlez-vous franglais? — Paris, 1964.— 381 p.

¹¹ Deroys L. L'emprunt linguistique.— Paris, 1956.— P. 169.

¹² Grand'Combe F. de. De l'anglomanie en français // Le Français modern.— 1954.— N 22.— P. 188.

¹³ Étiemble P. Au secours, Athéna! Le jargon des sciences.— Paris, 1996.— P. 128.

¹⁴ Georgin R. Difficultés et finesses de notre langue.— Paris, 1952.— P. 14–16; Étiemble P. Au secours....— P. 119.

Р. Етьємбль та інші філологи закликали захистити чистоту мови на законодавчому рівні. Уряд відгукнувся, видавши 1972 р. декрет № 72-12 «Про збагачення французької мови», що передбачав створення комісії для розбудови питомої термінології, а 1975 р. — закон № 75 «Про використання французької мови», який забороняв державним і недержавним установам послуговуватися чужими словами (в діловодстві, рекламі, назвах товарів тощо), якщо є відповідні французькі¹⁵. 1994 р. прийнято новий «Закон про використання французької мови» (закон Тубона), за порушення якого накладався штраф від 5 тис. франків (для фізичних осіб) до 25 тис. франків (для юридичних). Заснований 1984 р. Генеральний комісаріат французької мови стежить за дотриманням згаданих постанов, перевіряє термінологічні системи, стимулює перекладацьку роботу.

Удосконаленням і захистом мови опікується також Французька академія, яка видає «Словник французької мови» — взірець нормативності й чистоти. Нове запозичення дістає прав громадянства лише тоді, коли його включено до цього словника. Крім того, Академія укладає або схвалює термінологічні словники й бюлетені, що обмежують уживання англіцизмів і наводять офіційно рекомендовані (чи обов'язкові) питомі відповідники. У такий спосіб закріпилося чимало власних термінів:

savoir-faire «технологія» (англ. *know-how*), *ordinateur* (англ. *computer*), *imprimante* (англ. *printer*), *matériel* «апаратура» (англ. *hardware*), *logiciel* «програмне забезпечення» (англ. *software*), *minimagre* «крамниця уцінених товарів» (англ. *discount house*), *achats, emplettes, magazinage* «закупівля» (англ. *shopping*), *publipostage* «розсилання краму поштою» (англ. *mailing*), *présentateur* «диктор» (англ. *speaker*), *stylisme* «дизайн» (англ. *design*) *palmarès* «хіт-парад» (англ. *hit-parade*), *baladeur* «плеєр» (англ. *walkman*).

У Франції (країні давніх демократичних традицій) ці адміністративні заходи сприймають не як наступ на свободу слова, а як турботу про престиж мови, зміцнення її світових позицій, як складову частину міжнародного руху франкофонів. Загалом мовна політика країни є стрункою і послідовною, широка підтримка громадськості зумовила її успішне втілення. Досвід Франції засвідчив, що цілеспрямований і динамічний вплив на термінологію дає позитивні наслідки, а закон про захист французької мови став зразком для інших країн.

Греція. Сучасна новогрецька мова, зазначає Н. Ф. Клименко, доволі вимоглива до чужих слів. Культурні діячі, науковці, лексикографи свідомо дбають про обмеження кількості запозичень, намагаючись замінити їх питомими неологізмами, що відповідають нормам і духові мови. Європеїзми в новогрецькій мові витісняються питомими назвами: *η αντένα* «антена» → *η κεραία, το πλαφόν* «плафон» → *η οροφή, το ντιζάινερ* «дизайнер» → *ο σχεδιαστής*. Це саме стосується й науково-технічної термінології: *το αμортиζέρ* «амортизатор» → *ο μειωτής, το αζελερατέρ* «акселератор» → *ο επιταχυντήρας, το βουλκανιζατέρ* «вулканізатор» → *ο λαστιχοκολλητής*. Власні відповідники активно замінюють запозичення в економічній термінології: *το λίζινγκ* «лізинг» → *ο χρησιδανεισμός, ο μάνατζερ* «менеджер» → *ο διαχειριστής, το μάρκετ* «ринок» → *η αγορά, το βουτζέτ* «бюджет» → *ο προϋπολογισμός, το περφόρμανς* «інвестиція» → *η επίδοση*¹⁶.

¹⁵ Докладніше див.: Гак В. Г. Франция: тенденции и проблемы языковой ситуации // Межъязыковые отношения и языковая политика.— К., 1988.— С. 133–134; Марусик Т. Правові аспекти мовної політики Франції // Державність української мови і мовний досвід світу.— К., 2000.— С. 37–42.

¹⁶ Докладніше див.: Клименко Н. Ф. Неологізми у різних стилях сучасної української та новогрецької мов // Проблеми семантики слова, речення та тексту : 36. наук. праць.— К., 2002.— Вип. 8.— С. 388–394

Ісландія тримає пуристичну пальму першості в Європі. Рух за очищення ісландської мови від данських і німецьких нашарувань розпочався у XVIII ст. Реформатори закликали повернути в ужиток давні слова, а якщо ті не задовольняли номінативних потреб, пропонували утворювати нові відповідно до законів мови. Від середини XIX ст. і протягом усього XX ст. пуризм був наріжним каменем мовної політики. Завдяки діяльності філологів та інших учених на питомих засадах створено десятки тисяч сучасних термінів¹⁷:

gró «спора» (← *gróa* «рости»), *gerill* «бактерія» (← *gera* «робити»), *hreyfill* «мотор» (← *hreyfa* «рухати»), *þota* «реактивний літак» (← *þjota* «вити, нестися»), *vél* «машина» (раніше «китрість, пристрій»), *kerfi* «система» (раніше «сніп, вінок»), *sía* «фільтр» (раніше «решето, сито»), *hópur* «популяція» (раніше «натовп»), *lest* «поїзд» (раніше «караван коней»), *sími* «телефон» (раніше «нитка»), *flokkur* «політична партія» (раніше «натовп, згряя»), *mynd* «фотографія» (букв. «форма, образ, картина»).

Для греко-латинських європеїзмів ісландська мова має власні відповідники:

geimfari «космонавт» (утворено з *geimur* «небесний простір» і *fari* «їздук»), *heimspeki* «філософія» (з *heimur* «всесвіт» і *speki* «мудрість»), *efnishyggia* «матеріалізм» (з *efni* «матерія, речовина» і *hyggia* «думка, погляд»), *veðurfræði* «метеорологія» (з *veður* «погода» і *fræði* «знання»), *smásjá* «мікроскоп» (із *smár* «маленький» і *sjá* «дивитися»), *framsókn* «прогрес» (з *fram* «уперед» і *sókn* «просування»), *ættarbróun* «філогенез» (з *ætt* «рід» і *bróun* «розвиток»).

Запозичень у мові обмаль — їх розглядають як стилістичну ваду¹⁸. Нерідко чужий термін калькується не буквально, а творчо, так що ісландський відповідник передає поняття повніше чи образніше, ніж його прототип:

електрика (з дгр. *ἤλεκτρον* «бурштин») — ісл. *rafmagn* (букв. «сила бурштину»); *істерія* (з дгр. *ὄστρα* «матка») — ісл. *móðursýki* (букв. «материнська хвороба»); *вітамін* (з лат. *vita* «життя» й *amín* «азотовмісна органічна сполука») — ісл. *fjörefni* (букв. «речовина життя»).

Але найчастіше ісландська мова позначає поняття по-своєму, закладаючи в новий термін живу внутрішню форму, яка добре розкриває його зміст:

hugmynd «ідея» (← *hugur* «розум» і *mynd* «образ»), *lágmark* «мінімум» (← *lágur* «низький», *mark* «мітка»), *stjórnskipunarlög* «конституція» (← *stjórn* «керування», *skipun* «устрій» і *lög* «закон»), *fúkalyf* «антибіотик» (← *fúki* «апіснява» і *lyf* «ліки»), *knattspyrna* «футбол» (← *knöttur* «м'яч» і *spyrna* «штурхан»), *tilraunastofa* «лабораторія» (← *tilraun* «дослід» і *stofa* «кімната»), *skellmatöra* «моторолер» (← *skella* «тріщати» і *naðra* «гадюка»), *skriðdreki* «танк» (← *skrið* «повзання» і *dreki* «дракон»), *eldflaug* «ракета» (← *eldur* «вогонь» і *flaug* «політ»), *tölva* «комп'ютер» (← *tala* «номер» і *völva* «провісниця»).

Розбудовою термінології опікується Рада з ісландської мови, яка відбирає найкращі варіанти нових термінів і кодифікує їх. Кошти на термінотворчі потреби виділяє уряд країни.

Ісландський пуризм розвинувся через острівну відмежованість, що послаблювала зв'язки країни з материковою Європою. Зате ця відмежованість неабияк розвинула творчі потужності ісландської мови. Здатність легко породжувати терміни й закріплювати їх у вжитку — чи не найяскравіша її риса. Пуристична настанова дала змогу задіяти в розбудові лексики багатющі питомі ресурси, зокрема й дуже давні. Тим-то ця мова найкраще серед германських мов зберегла прадавню лексику, а її наукова термінологія не відгороджена китайським муром від літературної мови і зрозуміла всім ісландцям, які вперше з нею стикаються.

Досвід успішної боротьби з чужими впливами мають і слов'янські мови. Попри думку, що порівняно з мовами інших родин вони менш приступні для за-

¹⁷ Тут і далі більшість прикладів узято з праць: *Стеблин-Каменский М. И.* Культура Исландии.— Л., 1967.— 184 с.; *Интернациональные элементы в лексике и терминологии.*— Х., 1980.— 208 с.

¹⁸ *Интернациональные элементы...*— С. 170.

позицень через свої структурні риси й багаті словотвірні можливості¹⁹, необхідність у такій боротьбі виникала не раз.

Чехія. У XVII–XVIII ст. її землі були глухим закутком Габсбурзької імперії. Народ насильно понімечувався, а навала германізмів поставила під загрозу слов'янську основу чеської мови. Від кінця XVIII ст. завдяки цілеспрямованим зусиллям «будителів» почала поставати нова літературна мова, за допомогою якої ті сподівалися піднести самосвідомість і національну культуру чехів. Літературні норми розробив Й. Добровський, а вплив у життя Й. Юнгман зі своїми однодумцями. Заповнюючи прогалини в лексиці й очищаючи її від німецьких нашарувань, вони залучали передусім внутрішній матеріал. Словник поповнювався шляхом відродження застарілих слів, запозичень із говорів та просторіччя, інших слов'янських мов, а також калькування²⁰. У XIX ст. закладено підвалини національних терміносистем, чимало запозичень замінено власними новотворами:

čtverec «квадрат», *dějiny* «історія», *divadlo* «театр», *doprava* «транспорт», *družstvo* «кооператив», *dusík* «азот», *hudba* «музика», *chodba* «коридор», *knihovna* «бібліотека», *kopaná* «футбол», *kov* «метал», *kovodělník* «металіст», *kuslík* «кисень», *lisovadlo* «прес, штамп» (від *lisovat* «тиснути»), *lučba* «хімія», *matice* «гайка», *měna* «валюта», *mluvnice* «граматика», *námořnictvo* «флот», *nástroj* «інструмент», *novinář* «журналіст», *odstavec* «абзац», *plyn* «газ», *počty* «арифметика», *poslanec* «депутат», *přípona* «суфікс», *skladba* «композиція; синтаксис», *skupina* «група, категорія», *stroj* «машина», *tavidlo* «флюс», *tělocvik* «гімнастика, фізкультура», *usečka* «абсписа», *ústava* «конституція», *vteřina* «секунда», *výsledek* «результат» тощо.

Попри початкові комунікативні незручності чеську термінологію послідовно впроваджували в ті галузі, де нею раніше ніколи не користувалися. Уже в 1910-х роках вона сягає рівня решти розвинених європейських мов. Не всі новотвори дожили до наших днів, але найкращі збереглися. Тепер вони не сприймаються як штучні чи механістичні, а становлять яскраву своєрідність чеської термінології. Навіть попри те, що в ній, як відзначають дослідники, за останні десятиліття посилилася інтернаціоналізація, пуризм помітно занепадає, а власні неологізми трапляються вже не так часто²¹. Серед новотворів минулого століття: *rozhlas* «радіо», *vidlice* «штгесель», *dopravník* «транспортер, конвеєр», *odbižená* «волейбол», *letectvo* «авіація», *letadlo* «літак», *větroň* «планер», *padák* «парашут», *dálnice* «автострада», *počítač* «комп'ютер».

Питома вага запозичень у чеському науковому стилі становить від 11 % до 19 % слів (залежно від типу тексту)²².

Польща. Наприкінці XVIII ст. зі своїми тезами виступив родоначальник польського пуризму професор Ягеллонського університету Я. Пшибульський (автор термінів *wszechnica* «університет» і *okolicznik* «обставина»). Після втрати незалежності й трьох розподілів Польщі пуризм утверджується як реакція на насильницьку мовну асиміляцію. «Оберігання рідної мови,— пише Т. Лер-Сплавінський,— стало для освічених прошарків суспільства одним із найважливіших національних обов'язків»²³. Тривалий час наукові тексти в Польщі писалися латиною, стилістично залежали від німецьких зразків і для людей практичних професій були зовсім неприступними. Це спонукало вчених до розбудови власної термінології, а за мірило правильності — обрати народне й ху-

¹⁹ Историческая типология славянских языков : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология.— К., 1986.— С. 208.

²⁰ Широкова А. Г. Из истории развития литературного чешского языка // Вопр. языкознания.— 1955.— № 4.— С. 44–45.

²¹ Poštolková B., Roudný M., Tejnor A. O české terminologii.— Praha, 1983.— S. 20, 61.

²² Ibid.— S. 72–73.

²³ Lehr-Splawinski T. Język polski: Pochodzenie, powstanie, rozwój.— Warszawa, 1951.— S. 327.

дожне мовлення. Цей орієнтир обстоював Я. Снядецький — видатний учений-просвітник, батько польської термінології в точних науках²⁴. «Чимало,— писав він,— затемнює і спотворює мову чужоземщина: це напрямок і спосіб висловлення думки, взятий з чужих мов, а нашій не властивий. Як на мене, помиляються ті, хто гадає, що мова збагачується, коли до своїх шат приймає чужоземне. Насправді це найкоротший і битий шлях до її згуби»²⁵. Я. Снядецький утворив терміни *sięciwa* «хорда», *iloczyn* «добуток», *iloraz* «частка», *południk* «меридіан», *równik* «екватор», *średnica* «діаметр», *wycinek* «сектор».

У другій половині XIX ст. усталилася традиція заміняти чужі слова на власні. Ось лише деякі з багатьох термінів, що в українській мові інтернаціональні, а в польській — власні:

bodziec «стимул», *całka* «інтеграл», *czynność* «(біол., мед.) функція», *dalekopatr* «бінокль», *dwumian* «біном», *hutnictwo* «металургія», *odczyn* «(хім.) реакція», *odkształcenie* «деформація», *odruch* «рефлекс», *nagrzewnica* «калорифер, радіатор», *nakłucie* «пункція», *oderwany* «абстрактний», *odmianka* «варіант», *pierwiastek* «(хім.) елемент», *pobudka* «імпульс», *różniczka* «диференціал», *równoważnik* «еквівалент», *równoznacznik* «синонім», *siaczek* «сульфід», *sprawdzian* «критерій», *uzdrowisko* «курорт», *wartościowość* «валентність», *węgiel* «карбід», *wodzian* «гідрат».

Міцні позиції мають питомі назви й у технічній номенклатурі:

czytnik «апарат для читання мікрофільмів», *dziurkarka* «перфоратор», *kątnik* «зензубель», *przenośnik* «конвеєр», *przełącznik* «реле», *przetwornik* «трансформатор», *samochód* «автомобіль», *sprężarka* «компресор», *wybiernik* «селектор», *wytwornica* «генератор», *wzbudnik* «індуктор», *zasobnik* «акумулятор», *wtyczka* «штепсель», *falownik* «інвентор», *czujnik* «датчик», *dalekopis* «телетайп», *lotka* «елерон», *czytnik obrazu* «сканер», *grono* «кластер», *nakładka* «верлей», *sterownik* «драйвер».

Певна річ, поряд із питомою лексикою в сучасній польській термінології побутує й чимало інтернаціоналізмів. У науково-технічних текстах запозиченими є 22,76 % термінів, у гуманітарній — 17,65 %²⁶. Якщо запозичені слова перевершують 25–30 % лексики тексту, це вважається надуживанням²⁷.

Польська громадськість жваво цікавиться розбудовою термінології, співвідношенням у ній питомого й іншомовного. Від 1999 р. у країні діє закон, за яким за необґрунтоване вживання англіцизмів стягують штраф. Рішення щодо нормативності запозичень приймає спеціальна лінгвістична комісія. Утвердилася думка, що з огляду на цінність питомих новотворів у термінології послуговуватися ними варто частіше²⁸.

Туреччина. Як і багато східних мов, турецька мова не одне століття зазнавала сильного впливу арабської та перської. Усі турки, які хотіли здаватися «культурними», насичували свій текст арабізмами й фарсізмами. Так досягалася більша вишуканість і витонченість стилю. Автор міг ужити будь-яке запозичення, навіть якщо його раніше в турецьких текстах ніколи не використовували. Вважалося, що читач має знати ці слова, а як ні — шукати їх у словниках²⁹. Чи не вся термінологія й абстрактна лексика поставали на арабо-перській основі.

²⁴ *Chamcówna M.* Jan Śniadecki.— Kraków, 1963.— S. 82.

²⁵ Цит. за: *Klemensiewicz Z.* Historia języka polskiego.— Warszawa, 1972.— Cz. 3.— S. 167.

²⁶ *Rachwałowa M.* Słownictwo tekstów naukowych.— Wrocław etc, 1986.— S. 74–75.

²⁷ *Skubalanka T.* Język współczesnej polskiej literatury naukowej // *Język polski : Poprawność — piękno — ochrona.*— Bydgoszcz, 1969.— S. 37.

²⁸ *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod red. A. Markowskiego.*— Warszawa, 1999.— S. 1761.

²⁹ *Кондратьев В. Г.* История изучения влияния нетюркских языков на турецкий язык // *Вестник Санкт-Петербургского университета : Сер. 2. История. Языкознание. Литературоведение.*— 1995.— Вып. 4.— С. 73.

Тому до початку ХХ ст. турецька (власне, османська) літературна мова була не чим іншим, як лексичною сумішшю. А. Кримський уважав її «...штучною мовою грамотіїв, де на одне турецьке слово припадало два перських і три арабських»³⁰, а видатний турецький словникар Ш. Самі відгукувався про неї так: «Що це за мова: арабові говориш — не розуміє, персові говориш — не розуміє, туркові говориш — не розуміє»³¹. Серед культурної еліти країни почала визрівати думка, що літературна мова потребує істотних змін.

Мовна реформа в Туреччині та становлення лексичних норм були тісно пов'язані з ідеологією пантюркізму. «Батько всіх турків» президент Кемаль Ататюрк привселюдно заявив, що «прийшов час подумати і про турецьку мову»³². Ішлося не тільки про запровадження латиниці замість арабського письма, а й про те, щоб радикально оновити і спростити літературну мову, звільнити її від більшості запозичень та штучно-книжних зворотів, наблизити писемний різновид до розмовного.

Реформа здійснювалася як важлива державна справа з відповідним законодавчим забезпеченням. Для її практичного втілення Кемаль Ататюрк 1932 р. заснував Турецьке лінгвістичне товариство, яке об'єднало найкращі філологічні сили й зосередилося на поглибленому вивченні турецьких говорів і давньотюркських пам'яток. До великої кореспондентської мережі було залучено десятки тисяч службовців, учителів, старшокласників — усі вони збирали діалектні слова в різних куточках країни. Виявилось, що лексичні багатства турецької мови можуть успішно змагатись із запозиченнями. Лінгвісти обґрунтували доцільність усталення лексичних норм на основі внутрішніх засобів, а також розробили наукові методи запозичень із діалектів і давніх пам'яток.

Відомий політик і літератор, ідеолог кемалізму Зія Гекальп уважав мову та питомі новотвори дієвим знаряддям для зміцнення національної свідомості. Серед висунутих ним принципів турецького націоналізму в галузі мови один стосувався неологізації: утворюючи нові терміни, треба звертатися до народних говорів; якщо відповідного терміна там немає, треба створювати нові слова, використовуючи турецькі афікси; за відсутності такої можливості дозволяється запозичати окремі арабські й перські слова, але не словосполучення; зрідка дозволяється переймати терміни із західноєвропейських мов³³.

Отже, мовні реформатори свідомо обмежують арабо-перський вплив. Лексика, запозичена з цього джерела раніше, втрачає свою словотвірну активність, більша її частина стає маловживаною. Лінгвістичне товариство спростовує закиди, що вилучення запозичень збіднює мову, адже усуваються лише ті слова, до яких знайдено вдалі турецькі відповідники. Як наслідок, — істотно розширюються функції питомої лексики. Задавала тон перша особа держави: К. Ататюрк виголошував у парламенті промови виключно з турецькими словами.

Замість чужих у літературній мові утверджуються просторічні слова та діалектизми. Так, арабізми *felek* «всесвіт» і *tabiat* «природа» були витіснені питомими *evren* і *doğa*, перське *hane* «будинок, приміщення» замінено власним *ev*, французьке *reel* «справжній, реальний» поступилося турецькому *gerçek*. З давніх пам'яток до наукового лексикону потрапили іменники *alan* «майдан, поле,

³⁰ Крымский А. Е. История Турции и её литературы : В 2 т. — М., 1910. — Т. 1. — С. 250.

³¹ Цит. за: Кононов А. Н. К истории формирования турецкого письменного-литературного языка // Тюркологический сборник. 1976. — М., 1978. — С. 270.

³² Цит. за: Хусаинов М. М. К характеристике лексического аспекта языковой реформы в Турции (на материале аффиксального образования неологизмов — имен существительных, мотивированных глаголом) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1977. — С. 7.

³³ Цит. за: Кононов А. Н. Знач. праця. — С. 278.

арена» і *güdümlü* «керівництво»). Активізувалися такі досі мало властиві для турецької мови номінативні способи, як словоскладання, словосполучення й перенесення значень. Серед прикладів останнього: *çati* «зруб, остов, дах» → «стан (грам.), зчленування (анат.)», *eğilim* «нахил» → «тенденція», *gövde* «тіло» → «корінь (слова); кегль», *tirnak* «ніготь» → «електрод; лапки; екстрактор».

Друге життя дістають питомі афікси та словотвірні моделі, що вже давно вважалися непродуктивними. Чимало термінів утворюється від розмовних дієслів:

art- «збільшуватися» → *arti* «плос», *bil-* «знати» → *bilgi* «знання, відомість», *böl-* «ділити» → *bölge* «район, сектор», *çevir-* «вертати» → *çevirgeç* «комутатор», *denemek* «випробовувати» → *denetim* «контроль», *em-* «усмоктувати» → *emmeç* «вентилятор», *göster-* «показати» → *gösterge* «індикатор», *indir-* «спускати, знижувати» → *indirgen* «редуктор», *öğret-* «навчати» → *öğretim* «доктрина, вчення», *sal-* «кидати, жбурляти» → *salgın* «епідемія», *sor-* «запитувати» → *sorun* «проблема».

ЗМІ були зобов'язані замінити позичену громадсько-політичну лексику на питому. Нова термінологія з усіх галузей виходила масовими накладками у вигляді перекладних словників і збірників рекомендованих термінів.

Якщо на початку реформи арабізми й фарсізми часом замінювали на європеїзми, то пізніше, в 1970-х роках, Лінгвістичне товариство створило комісію вже для протидії надмірним запозиченням із Заходу. З'явилися перші словники питомих новотворів, покликаних їх замінити. Так, *ontoloji* «онтологія» було замінено на *varlıkbilim* (від *varlık* «буття»), *ekoloji* «екологія» — на *çevrebilim* (від *çevre* «коло, довкілля»), *jeneratör* «генератор» — на *üreteç* (від *ürem* «приріст»). Утім, низка європеїзмів таки залишилася в ужитку: *agronomi*, *aritmetik*, *arkeoloji*, *geometri*, *koni* «конус», *profesör* — свідчення того, що турецький пуризм не був радикальним.

Мовне оновлення, хоч і декретоване згори, дістало народну підтримку. Як і в Угорщині, словотворчість стала масовою. Найбільший внесок зробила інтелігенція. До активних реформаторів належав, наприклад, відомий поет, критик і перекладач Н. Атач. У кожній своїй статті він замінював десятки чужих слів питомими, з яких кількості закріпилися в літературній мові: *arac* «засіб, пристосування», *biçim* «вид», *bilim* «наука», *çeviri* «переклад», *devrim* «революція», *etki* «вплив», *görev* «обов'язок» тощо.

Турецька мовна реформа — процес тривалий і неоднозначний. Лінгвістичне товариство потрапляло під шквал критики, у 1950-ті рр. воно не мало підтримки «згори», тому реформа пригальмовувалася. Не всім питомих новотворам удалося заступити запозичення: *çağbeti* «календар» не витіснило запозичене *takvim*, *özek* «центр» — *merkez*, *уька* «симетрія» — *simetri*. Деякі власні новотвори співіснують із запозиченнями як синоніми.

Та все ж зміни стали незворотними. Якщо в османсько-турецькій мові арабська й перська лексика становила 90 % словника, то за чотири десятиліття реформи кількість власне турецьких слів зросла до 75–80 %³⁴, причому 60 % новотворів становили терміни³⁵. Зміни були настільки стрімкими й різкими, що дали підстави одному з дослідників стверджувати, що одну мову, по суті, було

³⁴ Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка.— М. ; Ленинград, 1956.— С. 9; Баскаков А. Н. Отражение научно-технической революции в родственных языках, обслуживающих различные общественные формации // Сов. тюркология.— 1975.— № 1.— С. 6; Соколов С. А. О некоторых аспектах изучения языковой ситуации в Турции // Проблемы изучения языковой ситуации и языковой вопрос в странах Азии и Северной Африки.— М., 1970.— С. 123.

³⁵ Баскаков А. Н. Языковая политика Турецкого лингвистического общества // Социолінгвістическіе проблемы развивающихся стран.— М., 1975.— С. 22.

замінено іншою³⁶, а другому — назвати результати цієї реформи «катастрофічним успіхом»³⁷. Реформа мала й соціальне значення: наблизивши книжну мову до розмовної, вона полегшила розвиток народної освіти й ліквідацію неписьменності. Усе турецьке, яке раніше вважалося синонімом невігластва й селюцтва, тепер стало прапором, навколо якого об'єдналася нація.

Проаналізованими вище мовами пуристичний досвід Європи, звичайно, не вичерпується. Чимало спеціальних праць висвітлюють пуристичні тенденції як в окремих мовах, наприклад болгарській³⁸, словенській і хорватській³⁹, італійській⁴⁰, фінській⁴¹, так і в групах мов⁴². Свою історію термінологічного пуризму мають і мови азійських народів (перська, іврит, японська тощо).

Історія мовного самоствердження різних народів дає підстави зробити деякі висновки й узагальнення.

1. Пуризм неминуче виникає тоді, коли зростає національна свідомість, коли народ почувається культурно повновартісним і підноситься до розуміння мови не лише як ужиткового засобу спілкування, а й як самобутньої культурної цінності. Саме тоді в нього виникає бажання розширяти комунікативні функції рідної мови, примножувати питому лексику, прищеплювати її в книжних стилях, зокрема й науковому. Пуризм виступає одним із чинників мовної стійкості.

2. Зв'язок пуризму і національної свідомості — обопільний. У мовному житті народу з розвиненим патріотизмом панують не байдужість, не шаблон, не рабське мавпування, а дух творчості. Поява на обрії нового чужого слова стає приводом не стільки переймати це слово, скільки породжувати власний відповідник.

Пуризм, своєю чергою, сам впливає на почуття національної самоповаги, бо дає народові підстави пишатися культурною самобутністю і мовною самостійністю. Карбування слів стає предметом національної гордості — таким же, як і досягнення в різних галузях економіки й культури (наука, мистецтво, спорт). Народи, що творять власні терміни, як правило, мають і міцну державність.

3. Здобутки європейського пуризму засвідчили, що в дилемі «запозичати чи творити власне» вибір залежить не стільки від внутрішньомовних чинників, скільки від ідейних настанов суспільства. Багато важить просвітницька діяльність наукових і культурних авторитетів, яка допомагала народові позбутися комплексу мовної меншовартості, утвердити культ свого, а не чужого. Далі

³⁶ Старостов Л. Н. «Языковая революция» в современной Турции // Проблемы изучения языковой ситуации и языковой вопрос в странах Азии и Северной Африки.— М., 1970.— С. 120.

³⁷ Lewis G. The Turkish Language Reform : A Catastrophic Success.— Oxford, 1999.— 190 p.

³⁸ Москов М. Борбата против чуждите думи в българския книжовен език.— София, 1958.— 148 с.

³⁹ Pfandl H. Anglizismen im Slowenischen : David gegen Goliath // Grenzen erfahren — sichtbar machen — überschreiten: Festschrift für Erich Prunč zum 60. Geburtstag / Hg. von G. Hebenstreit.— Frankfurt am Main, 2001.— S. 83–110; Pfandl X. О силе и бессилии пуризма. Англицизмы и интернационализмы и их возможные альтернативы (на материале русского, словенского и хорватского языков) // Вопр. языкознания.— 2003.— №. 6.— С. 108–122.

⁴⁰ Vitale M. L'oro nella lingua: Contributi per una storia del tradizionalismo e del purismo italiano.— Milano etc., 1986.— 575 p.

⁴¹ Хакулинен Л. Развитие и структура финского языка : В 2 ч.— М., 1955.— Ч. 2.— С. 102–148.

⁴² Auty R. The Role of Purism in the Development of the Slavonic Literary Languages // The Slavonic and East European Review.— 1973.— Vol. 51.— P. 335–343; The Politics of Language Purism / Ed. by B. H. Jernudd, M. J. Shapiro.— Berlin ; New York, 1989.— 249 p.; Берков В. П. Современные скандинавские языки и пуризм // Скандинавская филология (Scandinavica).— 1991.— № 5.— С. 17–25.

сформована громадська думка втілюється в політичній волі керівництва країни: урядові установи опікуються розбудовою національних терміносистем, захищаючи їх від небажаних чужомовних впливів.

Що ж до внутрішньомовних чинників, то словотворення різних індоєвропейських мов щоразу виявлялося досить дієвим, аби відповідати викликам часу й легко карбувати потрібні назви, не вдаючись до зайвих запозичень. Якщо в мові різні способи словотвору перебувають у робочому стані, вона більше схиляється до породження власного, ніж до запозичання.

4. Пуризм виявляється не лише в період становлення літературних мов на народній основі. За часів глобалізації він покликаний оберігати самобутність уже розвиненої літературної мови як протидія англо-американському тискові. Саме із цим пов'язані перспективи його подальшого розвитку.

5. Пуризм не лише збагачує мову власними новотворами, а й розвиває мовний смак і мовну свідомість пересічних громадян, заохочує їх більше замислюватися над лінгвістичними питаннями.

6. Питомі новотвори укорінюються в мові так само, як і запозичена лексика. Спочатку вони майже завжди натрапляють на спротив з боку окремих мовців (як і пуристична політика взагалі), однак цей спротив послаблюється в міру того як здобутки пуризму закріплюються в ужитку. Ясність внутрішньої форми полегшує сприйняття нової лексики і збільшує її життєздатність. Подібно до запозичень, власні неологізми спочатку є однозначними, але згодом розширюють сферу застосування, обсяг значень і сполучуваність.

7. Історія літературних мов Європи дає змогу чіткіше розмежувати крайній і поміркований вияви пуризму. Перший виникає передусім через ксенофобське неприйняття запозичень як таких; другий керується радше бажанням використати виражальні можливості рідної мови, довести її повноцінність і рівність з іншими мовами.

8. Наслідки термінологічного пуризму, врешті, утворюють *науково-мовну картину світу*. Якщо суто наукова картина світу залежить від теорії, школи чи методології, то науково-мовна картина світу породжується оригінальною творчістю в галузі термінології. У недалекому майбутньому це поняття, слід гадати, стане перспективним напрямом лінгвістичних досліджень.

Історію східнослов'янських літературних мов також не оминули вияви пуризму. Проте його перебіг і наслідки мають чимало особливостей.

У Росії мода на європеїзм виникає в часи петровських реформ, коли жваво переймаються нові терміни, а серед аристократичної верхівки шириться хизування чужоземними словами⁴³. Майже відразу дається взнаки пуристична протидія. Так, проти засилля чужоземщини висловлювався батько російської термінології М. Ломоносов. Замість запозичень він запроваджував питомі відповідники, які створював сам або брав із розмовного фонду: *движение, кислород, кислота, маятник, наблюдение, насос, опыт, притяжение, рудник, созвездие, сопротивление, упругость, частица, чертеж, щёлоч, явление*. Щоправда, греко-латинські терміни він волів не замінити (*диаметр, квадрат, минус, оптика, пропорция, формула*) або ж утворював кальки (*изобретатель, пароход, предмет, равновесие*).

На межі XVIII–XIX століть російський пуризм знайшов свого прихильника в особі державного діяча й письменника О. Шишкова. «Будь-яке іншомовне слово, — писав він, — є перешкодою процвітанню власного, і тому що більша кількість їх, то більше від них шкоди мові»⁴⁴. О. Шипков полемізував з М. Ка-

⁴³ *Виноградов В. В.* Избранные труды : История рус. лит. яз.— М., 1978.— С. 43.

⁴⁴ *Шишков А. С.* Собрание сочинений и переводов : В 17 ч.— СПб., 1825.— Ч. 5.— С. 13.

рамзіним і представниками його школи сентименталізму, які вподобали галліцизми. Саме тоді виник вислів *французско-нижегородское наречие*. Ця полеміка відіграла важливу роль для становлення російської літературної мови на народній основі. Той же М. Карамзін — автор низки кальок, деякі з яких поширені в науковому стилі (*достижимый, общественность, промышленность, усовершенствовать*).

Роль О. Шишкова в історії літературної мови нині трактують по-різному. З одного боку, він слушно закликав дбайливіше ставитися до питомого, вказав на вади карамзінської реформи — недооцінку слов'янської культурної спадщини, аристократичну зневагу до народного мовлення. З другого боку, його виступи були хоч і щирими, але незграбними і занадто войовничими. За словами С. Булича, вони засвідчували брак філологічної освіти, обмеженість розуму та претензії на єдино правильне розуміння духу мови⁴⁵. У результаті сама ідея пуризму була сильно дискредитована, а ім'я О. Шишкова стало предметом незлобивого кепкування. Не виключено, що саме тут і закорінена одна з причин тривкого неприйняття пуризму в російській культурі. Принаймні надалі в ній не було жодних пуристичних течій або цілеспрямованих заходів, на зразок тих, які виникали в Європі.

У російському, а відтак і в усьому радянському мовознавстві запанувало ставлення приблизно таке: «...Пуризм у термінології небажаний, його слід розглядати як негативне явище, оскільки він призводить до відриву мов одна від одної і їхньої термінології — від спільного фонду мов народів СРСР; він обмежує мови національними рамками»⁴⁶. У появі пуризму вбачали причини не національно-культурні, а політико-економічні — в цілком марксистському дусі всі явища «надбудови» зводили до виробничого «базису». Навіть авторитетні й певною мірою незалежні лінгвісти мусили витлумачувати пуристичні вияви в історії літературних мов із суто класового погляду — як явище реакційно-націоналістичне, що нібито відбиває інтереси дворян і буржуазії⁴⁷.

Російський пуризм виявлявся хіба що в переконаннях деяких філологів. Так, проти надуживання іншомовними словами виступав В. Даль. Пуристичні погляди захопили його все життя збирати народну лексику, яка згодом увійшла до славнозвісного словника. Ревним поборником питомого в термінології був Ф. Філін, який писав: «Ніхто не може закликаєти до відмови від чужої термінології, але всьому мають бути свої межі. Безпрецедентне в історії російської мови за своєю масовістю вторгнення англіцизмів у російську науково-технічну термінологію не можна вважати нормальним. Ненормальним є байдуже й тим більше схвальне ставлення до цього явища»⁴⁸. Більше дбати про питома в термінології

⁴⁵ Булич С. К. Очерк истории языкознания в России.— СПб., 1904.— Т. 1.— С. 692, 696.

⁴⁶ Развитие терминологии на языках союзных республик СССР : Общая проблематика / Терминология на русском, украинском и белорусском языках.— М., 1986.— С. 63.

⁴⁷ Див., напр.: Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка.— 5-е изд.— К., 1952.— С. 95–101; Булаховский Л. А. Выбранные праці : В 5 т.— К., 1975.— Т. 1.— С. 392–395; Жирмунский В. М. История немецкого языка.— 5-е изд.— М., 1965.— С. 372–380.

⁴⁸ Филлин Ф. П. Некоторые проблемы функционирования и развития русского языка // Вопр. языкознания.— 1975.— № 3.— С. 47; див. ще: Филлин Ф. П. Истоки и судьбы русского языка.— М., 1981.— С. 302–311. Цікаво, що на відміну від англійської роль своєї рідної мови як джерела термінозапозичень цей учений оцінював схвально, в дусі мовного месіанізму: «Російська мова допомагає іншим мовам народів СРСР підноситися на небувалу висоту» (Там же.— С. 295); «Поширення російської мови за умов її гармонійного співіснування з мовами інших соціалістичних націй означає підтримку та зміцнення традицій російського народу, згуртування всіх соціалістичних братських народів, а на міжнародній арені підвищення ролі російської мови сприяє зростанню авторитету Радянського Союзу» (Там же.— С. 296).

вимагали письменники О. Югов і К. Яковлев⁴⁹. За часів боротьби проти «низькопоклонства перед Заходом» та в період загострення «холодної війни» в московській пресі з'являлися виступи проти надміру запозичень, але в якийсь масовий рух вони так і не переросли. Серед власних термінів ХХ ст. — *обогреватель, холодильник, вертолёт, самолёт, угловой, вратарь, вне игры*.

У сучасній Росії послідовно замінити чужу лексику на власну закликає О. Солженіцин. Так робить, наприклад, герой його роману «В крузі першому» інженер Сологдін, який каже: *исчислитель* (замість *математик*), *усугубленное неверие* (*скептицизм*), *ошарие* (*сфера*), *толсосумство* (*капитализм*) тощо. Прозаїк уклав словник призабутої та особисто створеної лексики, якою він пропонує поповнювати сучасну літературну мову на протигагу запозиченням⁵⁰.

Розвиток питомих коренів активно обстоює сучасний літературознавець М. Епштейн. Громадські дискусії про мову, пише він, спалахують у Росії лише щодо проектів орфографічних реформ, які стосуються найбільш другорядних і формальних аспектів у житті мови. А її доля насправді залежить не від написання *цы* чи *ци* або від використання дефісів у прислівниках, а від того, наскільки вона багата на поняття та змісти і чи спроможна зростати від власних коренів. На думку вченого, доцільніше перейматися перспективами творчої еволюції російської мови, її лексичним багатством і граматичною гнучкістю, здатністю передавати найтонші відтінки думки⁵¹.

Вимоги громадськості обмежити приплив чужих слів, нарешті, втілилися в законі «Про державну мову Російської Федерації» (2005). Стаття шоста говорить: «...не допускається використання слів і висловів, які не відповідають нормам сучасної російської мови, за винятком іншомовних слів, що не мають загальноживаних аналогів у російській мові». Як бачимо, ця норма сформульована так, що дозволяє запозичати будь-яке іншомовне слово на позначення нових понять і ніяк не заохочує мовців утворювати власні відповідники.

Україна. Культурно-географічне розташування України на межі Сходу й Заходу чітко відбилося на її пуристичному досвіді, який суперечливо поєднав у собі як усвідомлення потреби самобутнього розвитку термінології, так і цілковите заперечення цієї потреби.

Оскільки художній і публіцистичний стилі української мови постали переважно на народній основі, вважалось, що цей же шлях має пройти й науковий стиль. Укладач першого у Східній Україні термінологічного словника М. Левченко (1861 р.), спираючись на досвід польської та чеської мов, обстоював термінотворення на багатствах розмовної мови. Він послідовно перекладав європейські, що закріпилися в російській мові: *автомат* — *саморух*, *азот* — *душець*, *буксир* — *волок*, *метафора* — *переносня*, *орбита* — *обіжниця*, *перспектива* — *зглядність*, *пульс* — *живчик*, *фабрика* — *виробня*, *циліндр* — *валець*, *циркуль* — *кружало*, *электрика* — *громовина*. А ось які відповідники М. Левченко знайшов для назв наук: *арифметика* — *щотниця*, *ботаника* — *рослинниця*, *географія* — *землепис*, *грамматика* — *мовниця*, *математика* — *численниця*, *механіка* — *силодійня*⁵². Цієї ж настанови пізніше дотримувався А. Кримський, який у передмові до своєї «Української граматики» писав: «За принцип я собі поставив: ко-

⁴⁹ Югов А. К. Думы о русском слове.— М., 1972.— 216 с.; Яковлев К. Ф. Как мы портиим русский язык.— М., 1976.— 96 с.

⁵⁰ Русский словарь языкового расширения / Сост. А. И. Солженицын.— 3-е изд.— М., 2000.— 270 с.

⁵¹ Эпштейн М. Н. Русский язык в свете творческой филологии разыскания // Знамя.— 2006.— № 1.— С. 192–207.

⁵² Левченко М. Заметка о русинской терминологии // Основа.— 1861.— № 7.— С. 184–185.

ристуватися самісінькою простонародною мовою, себто мовою селян. Тямуці люди знають, що простонародня, селянська вкраїнська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі відтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються щирими народними вкраїнськими словами або зворотами, — треба тільки тії слова та звороти одшукати та знати»⁵³.

На теренах Західної України розбудова питомої природознавчої термінології завдячує передусім І. Верхратському, який послуговувався матеріалами різних авторів і власними діалектними записами. Не знаходячи в них потрібної назви для поняття, він перекладав з латини чи утворював термін сам. На жаль, до нинішніх нормативних словників його доробок потрапив обмежено. Термінологічні матеріали (фізика, хімія, математика) регулярно друкувалися в «Записках» та окремих збірниках Наукового товариства ім. Шевченка.

Український пуризм знає як помірковані, так і крайні вияви. Прибічником останнього був І. Нечуй-Левицький: «Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби»⁵⁴. Прозаїк заперечував будь-які запозичення, бо вважав, що літературна мова має збагачуватися винятково за рахунок внутрішніх засобів, беручи слова з «живого сільського язика, вигрібаючи з його нову термінологію, замінючи суфікси, приставляючи їх до кореня народного язика»⁵⁵. Практично втілює цю настанову словник П. Штепи⁵⁶, що містить близько 16 тис. запозичень, перекладених питомими відповідниками. Чимало з них є авторськими новотворами, через що цю працю називали ідіолектичним словником. Прихильники ж поміркованого пуризму розуміли, що літературній, а надто науковій мові такі перегини можуть тільки зашкодити. Його головну тезу щодо чужих слів влучно сформулював В. Самійленко: «не цуратися їх, але й не бгати їх у нашу мову без міри»⁵⁷.

Українське термінотворення 1920-х рр. орієнтувалося переважно на внутрішні засоби, причому виділялося два напрями — відповідно до настанов І. Нечуя-Левицького та В. Самійленка. Так звана етнографічна школа (А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило, М. Гладкий, В. Сімович, І. Огієнко) пропонувала утворювати терміни виключно на засадах народної лексики. Помірковані ж пуристи (харків'яни О. Синявський, М. Сулима, К. Німчинов, М. Наконечний) не заперечували живомовної основи у термінології, але ставилися до запозичень, зокрема з класичних мов, як до припустимих і бажаних⁵⁸.

Керівник Інституту української наукової мови Г. Холодний пропонував розрізняти терміни інтернаціональні та псевдоінтернаціональні. Перші походять із класичних мов, уживаються в західноєвропейських мовах та в російській; вони прийнятні й для українського словника. Другі — позичені російською мовою з якоїсь іншої мови, а в західноєвропейських загалом не поширені. Їх, на думку вченого, треба послідовно перекладати українськими відповідниками. У своїй діяльності Інститут спирався на термінологічні здобутки галицьких учених, намагався врахувати досвід не стільки російської, скільки західнослов'янських і німецької мов. Установа мала кореспондентську мережу для збирання народно-ремісничої термінології, що могла знадобитися при розбудові фахової лексики.

⁵³ *Крымский А.* Украинская грамматика.— М., 1907.— Т. 1. Вып. 1.— С. 26.

⁵⁴ *Нечуй-Левицький І. С.* Сьогочасне літературне прямування // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови : У 2 ч.— К., 1959.— Ч. 1.— С. 336.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ *Штепа П.* Словник чужослів : Знадібки.— 2-е вид.— Торонто, 1977.— 452 с.

⁵⁷ *Самійленко В. І.* Чужомовні слова в українській мові // Самійленко В. І. Твори.— К., 1990.— С. 500–501.

⁵⁸ *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині 20-го століття (1900–1941) : Стан і статус.— Б. м., 1987.— 320 с.

Отже, тогочасна термінологія поставала передусім на питомій основі:

біговисько «іподром», бігун «полос», вагадло «мятник», відбивач «рефлектор», відпружник «буфер», вітрячок «вентилятор», дрижання «вібрація», жильник «кабель», загорілість «фанатизм», застувач «екран», зліпиво «цемент», коливальник «вібратор», крапчак «пунктир», мірло «масштаб», обвід «контур», обвітря «атмосфера», одволіклий «абстрактний», південник «меридіан», падовище «точка падіння», поземість «ярусність», рівнобіжник «паралель», рівноденник «екватор», світлина «фотографія», стіжок «конус», сторчовий «вертикальний», сучинник «коєфіцієнт», цілеччина «континент».

Багато термінологічних словників видавалися у вигляді проєктів, тому громадськість мала змогу обговорити запропоновані новотвори. Незважаючи на деякі не зовсім вдалі варіанти, за цей порівняно нетривалий час було закладено підвалини національної термінології.

1933 р. разом з українізацією радянська влада поклала край і пуристичному термінотворенню. У Москві ця практика видавалася незрозумілою й підозрілою. Доробок вітчизняних термінознавців було затавровано як «обласницький», «архаїзаторський», а самих учених безпідставно репресовано, причому слідство й суд закинули їм обстоювання «хибної теорії про самотність української мови» та «націоналістичне шкідництво в термінології». У термінологічному самовизначенні українській мові було відмовлено.

Трагічні події 1930-х років визначили дальшу долю нашої фахової лексики і зумовили той її вигляд, який вона має тепер. Відтоді її розбудовували переважно шляхом запозичень і словотвірних кальок з російської мови, керуючись гаслами інтернаціоналізації та принципом «мінімальних розбіжностей». Власні ж новотвори траплялися хіба що як виняток. Рівновага між питомою лексикою та запозиченнями різко порушилася на користь останніх. Бездержавність української мови призвела до того, що вона потрапила не до тих мов, які переважно творять самі, а до тих, які більше запозичають.

Утім, незважаючи на вкрай несприятливі умови, крім спільнослов'янської та спільносхіднослов'янської лексики в українському науковому лексиконі закріпилася низка самотніх назв, що постали на основі власних словотвірних засобів. Вони належать до різних терміносистем:

мовознавчої: *абетка, дієслово, іменник, називний відмінок, наголос, перекладач, узгодження*; психологічної: *байдужість, згуртованість, здібність, кмітливність, мрія, розуміння, уява*; педагогічної: *викладач, виш, іспит, освітянин*; мистецтвознавчої: *глядач, гурток, митець, образотворчий*; юридичної: *злочинець, недоторканість, одруження, подружжя, присуд, спадкоємець, судочинство*; суспільно-політичної: *громадянин, держава, діловодство, обіжник, прізвище, службовець, урядовець*; економічної: *боржник, виробник, надлишок, прибуток, споживання*; соціологічної: *батьківщина, спільнота*; біологічної: *брунька, гайворон, городина, довкілля, кажан, комаха, людина, очерет, садовина, стовбур*; анатомічної: *м'яз, очнюмковий, попереk, щелепа*; медичної: *вагітність, випотина, виразка, ластовиння, набряк, пухлина, сеча, спрага, струс, судома, сухоти*; географічної: *вибалок, виарок, ожеледь, полонина*; геологічної: *глей, родовище*; сільськогосподарської: *годівля, добриво, соняшник, тваринництво, харчування*; математичної: *добуток, множина, обчислення, похибка*; фізичної: *густина, заломлення, напруга, питома вага, речовина, струм*; хімічної: *водень, вуглець, кисень, рідина, сполука*; виробничо-технічної: *важіль, вимикач, вмикач, знаряддя, косинець, лецата, підойма, рушій, свердловина*; транспортної: *вантажівка, залізниця, криголам, літак, пальне*; морської: *вітрило, корабельня, пароплав, хитавиця*; загальнонаукової: *винахідник, галузь, ділянка, дослідник, достеменний, загальний, звіт, зміст, майбутній, облік, обсяг, підвалини, підсумок, спричиняти*⁵⁹.

⁵⁹ У нашій науковій мові є ще такі оригінальні терміни, як *вибух, виховання, власність, властивість, враження, гірництво, довільний, зубожіння, копальня, ознака, освіта, осередок, південь, північ, підручник, податок, поступ, потилиця, рільництво, удосконалювати*. Цюправда, вони є й у польській мові. Поки що історико-лексикологічні студії не дають чіткої відповіді, чи ці слова запозичені польською мовою з української, чи навпаки — українською з польської, чи виникли в обох мовах паралельно на основі власних словотвірних засобів.

Утім, якби нашу термінологію розбудовували за вільніших умов, оригінального в ній було б значно більше. Наведені терміни — це, по суті, крихти з того самобутнього лексикону, який міг би закріпитися в нашій мові. Через несприятливі політичні обставини він не закріпився, а порожнечу було заповнено чужими словами й кальками.

Білорусь. Пуристичний досвід третьої східнослов'янської мови — білоруської — надивовижу нагадує український. Її науковий стиль формувався на основі науково-популярної літератури, автори якої задля більшої зрозумілості підшукували для чужих термінів відповідники в живій мові та говорах. Так термінізувалися слова *агародніна* «овочі», *гронка* «кетяг», *гук* «звук», *маладзік* «молодик», *маланка* «блискавка», *навальніца* «гроза», *паводка* «повінь», *шпень* «стрижень» тощо.

Під час мовно-національного відродження, з 1922 по 1933 рр., видано 33 термінологічних словники з різних галузей знань. Укладачі прагнули якнайбільше використати внутрішні можливості білоруської мови. Саме в ті часи з'явилися такі питомі терміни:

адрознік «дискримінант», *вільгаць* «волога», *вышыня* «висота», *глеба* «грунт», *дакладнасць* «точність; вірогідність», *дзель* «мат. частка», *зваротак* «звертання», *злучок* «дефіс», *канчатак* «закінчення», *кірунак* «напрямок», *клічнік* «знак оклику», *лічнік* «чисельник», *магутнасць* «потужність», *назоўнік* «грам. іменник; мат. знаменник», *павойны* «кручений, виткий», *прасіакутнік* «прямокутник», *пытальнік* «знак питання», *супяречнік* «опонент».

Після 1933 р. білоруську термінологію спіткала та сама доля, що й українську, з тією лише різницею, що пуристичні здобутки закріпилися в ній іще меншою мірою⁶⁰. Вилучено з ужитку терміни *асяродак* «центр», *вызначнік* «детермінант», *жывень* «елемент», *красленне* «креслення», *кругадрэз* «сегмент», *кучмак* «конус», *перавышка* «надлишок», *пэўнік* «аксіома», *цяціва* «хорда» та багато інших. Нині з огляду на несприятливі політичні обставини відродження білоруської термінології, як і взагалі наукового стилю, видається проблематичним.

Становище сучасної української мови є кращим, адже в науковій царині вона може розвиватися вільніше. Але на відміну від інших європейських мов у ній зовсім не усталася традиція перекладати чи, принаймні, калькувати чужі терміни. Перед нинішнім англомовним тиском вона виявилася беззахисною і змушена безоглядно запозичати, через що нерівновага між споконвічним та запозиченим у її термінології збільшується далі. Як і раніше, наша громадська думка головну загрозу українській лексиці вбачає в невмотивованих росіянізмах, а до перекладу англіцизмів чи спроб утворювати терміни на власній основі ставиться загалом неприхильно. При цьому потребу в англійських запозиченнях пояснюють браком власних відповідників, а коли хтось пропонує такі відповідники, їх зазвичай оголошують «штучно створеними». Щоправда, іноді лунають заклики оберігати українську термінологію від зайвого чужослів'я⁶¹, видаються словники, укладені на пуристичних засадах⁶², але помітного впливу на терміновжиток

⁶⁰ Скопненко О. І. Процеси нормалізації в українській та білоруській термінології в 20–30-х рр. ХХ ст. : пуристичний досвід // Лексикограф. бюл.— 2007.— Вип. 15.— С. 20.

⁶¹ Степанишин Б. І. Іншомовна лексика в українському мовленні // Київ.— 2002.— № 11.— С. 152–155; Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я».— К., 2001.— 240 с.

⁶² Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять).— К., 1997.— 256 с.; Нечай С. Російсько-український (московсько-руський або москвинсько-русинський) медичний (лікарський) словник з іншомовними назвами.— 2-е вид.— К., 2001.— 592 с.; Російсько-український науково-технічний словник.— Л., 1997.— 453 с.

вони не мають. Якщо раніше самотності української мови найбільше заважали політичні перешкоди, то сьогодні на заваді стоїть якась упереджена, зашкарблена невіра мовної спільноти в її творчі можливості.

Отже, український пуризм був явищем не випадковим, а закономірним. Наша літературна мова зазнала тих же процесів, що відбувалися в інших мовах європейського культурного ареалу. Водночас пуризмові в Україні були властиві певні особливості: він не мав масового народного зацікавлення й обговорення (як в Угорщині, Туреччині), його не підтримували урядові структури й перші особи держави (як у Німеччині, Туреччині, Франції), він не був усеохопним (як в Ісландії), його наслідки в сучасній мові закріпилися обмежено (на відміну від мов Чехії, Польщі тощо), а нині він майже не виявляється (на відміну від Франції, Греції тощо). За умов бездержавності розвиток пуризму в Україні (як і в Білорусі) було припинено адміністративно-каральними заходами, через що його здобутки не стали незворотними, а в суспільній свідомості прищепилися стереотипи про його шкідливість (як і в Росії). В Україні були практики пуризму (словникарі), але не було теоретиків, які обґрунтували б його доцільність. Ті наукові й культурні діячі, що власним авторитетом могли б заохотити інших уживати питомі терміни, загинули в часи сталінського лихоліття.

На противагу іншим європейським мовам у східнослов'янських мовах пуризм виявився досить обмежено. Якщо колись буде створено типологію мов за таким параметром, як переважання питомого або запозиченого при термінотворенні, то українська мова потрапить явно не в ту групу, де опиняться англійська, французька, новогрецька, турецька. Утім, найголовніший урок з нашого пуристичного досвіду все ж оптимістичний: він довів багаті потенційні можливості української мови для розбудови власної термінології.

Чи можливе відродження пуризму в сучасній Україні? З огляду на глобалізаційний тиск і стан мовної свідомості це видається малоімовірним. Та все ж ризикнемо зробити прогноз на перший погляд парадоксальний: боротьба проти непотрібних запозичень активізується тоді, коли саму ідею такої боротьби буде позичено. Тобто український пуризм відродиться, якщо на нього знову прийде мода з Європи — з тих країн, де усвідомлюють потребу оберігати самотність рідної мови і вдаються до відповідних заходів.

P. O. SELIHEY

PURISM IN TERMINOLOGY: UKRAINIAN EXPERIENCE AGAINST A EUROPEAN BACKGROUND

The article reviews purist trends in term formation in the history of German, Hungarian, French, Modern Greek, Icelandic, Czech, Polish, and Turkish. It serves as a background for analysis of purism in the history of Ukrainian and the other East Slavic Languages.

Key words: terminology, term formation, purism, adoption, native neologism.